

Пиер Воалри „АЛЕКСАНДЪР ЕКЗАРХ: ЕДНА БЪЛГАРСКА СЪДБА“

Преди да стане наука, историята трябва да бъде мечтание, което в много отношения напомня зачеването, след което и раждането на дадено произведение на изкуството. Не че историкът прилича на художник. Той непрекъснато говори за стриктност, методичност, за яснота и доказателства. Постоянно оглажда и шлифова своите изразни средства, отнемайки им всяка поетичност, с единствената грижа да постигне желаната точност. Той е във вечна борба с онази досадна склонност на ума да се измъква от оковите на логиката. За да стигне до истината, той твърди, че не прибегва до никакви хитрости, а предпочита строгия, стегнат стил.

И въпреки всичко историкът мечтае. Мечтата, заедно със смеха и мисловната дейност, е присъща единствено на човека. Историкът мечтае за света, който описва. И би искал да сподели образите, които преминават пред очите му. В този смисъл той е и човек на изкуството. Такъв е, защото, за да опише добре обекта на своите изследвания, той трябва да усети неговите очертания, форми, грапавини, да отгатне скритите му дълбини, полусенки, невидимите му страни. Да, историкът е наистина посвоему човек на изкуството, а на историческото съчинение може да се погледне като на разновидност на произведение на изкуството, не по-малко завладяващо от някоя картина или роман. За младия французин историята, това са галите, Хлодвиг, Наполеон. За мен най-прочутият французин е несъмнено Наполеон. С неговата слава и гениалност, но преди всичко с пъстрите униформи на неговите маршали и тяхната необикновена съдба. С героичните набези срещу войските на врага. Дали имам някакъв спомен, свързан с това име? Прекарах част от младостта си в Белгия. Един от най-ярките ми и вълнуващи спомени е свързан с Ватерло и невероятната панорама, дело на Луи Дюмулен, която изобразява атаката на кирасирите на Ней. В моите очи Ватерло е велик исторически миг. Това е краят на империята. Това е Европа, която се разпада, преди постепенно да се възстанови. Това е лудостта, която предшества нормализирането. Гибелта на онези, които са търсели безсмъртие. И най-вече, реваншът на победените, който днес придава на битката нейния истински смисъл. Защото кого в днешно време го е грижа, извън официалните британски среди, а и те не проявяват особен интерес, за железния херцог, онзи мъж, който благодарение на една щастлива случайност, на хитрост и на лошото време е сложил край на последната героична легенда в нашата история? Битката при Ватерло не е прославила Уелингтън, а неговата тържествуваша жертва.

И така, определено може да се каже, че историята се състои от клопки и обрати. Времето променя всичко. Хераклит е твърдял, че слънцето всеки ден е различно. Ако искаме да възстановим историческите събития, ще ни се наложи да проведем почти полицейско разследване. Тъй че историкът не е само човек на изкуството или научен работник. Той е и следовател, при това от най-лошата порода. Свадлив и твърдоглав, той не се задоволява с това, което чете, нито дори с онова, което мисли, че разбира. Историкът е недоверчив към всичко и най-вече към самия себе си. Той действа като археолог. Пласт след пласт. Белег след белег. Търпеливо и педантично поставя на мястото им предметите, които времето е преместило и чието значение се е променило или се е изгубило напълно, попълва празнотите и възстановява изчезналите форми. Изпитвам неподправено удоволствие, когато чета написаното от някои корифеи в областта на историята както поради изводите, до които са стигнали, така и поради използвания за тази цел похват. Имах възможността да посещавам лекциите на някои от тях, като Еманюел Льороа Ладюри, който бе приел да преподава няколко часа в годината на студенти от втори и трети курс, макар вече да бе станал известна личност. Цитираните в неговата „История на климата от хилядната година насам“ многобройни статистически данни за цените на зърнените храни и вината, от които може да се съди

дали годината е била дъждовна, или не, а и за още много други неща, уважението, с което разкрива личния живот на последните катари в труда си „Окситанското село Монтаю“, като се основава на регистрите на Инквизицията, показват, че историята може да ни поднесе пълноценно знание за миналото. Лекциите на Пиер Видал Наке за древна Гърция или пък на един асистент на Жак Льо Гоф за Средновековието бяха също толкова увлекателни. Обучението ми по история протече със съдействието на Школа „Анали“, която все още не беше завладяла целия университет, но бе погълнала факултета, в който учех, посредством своя най-деен клон, Висшия институт за социални науки, наследил VI секция на Висшето училище по практика. Днес френската история е като мнимия болен на Молиер. Всички изучават новата историческа наука на аналитите, понякога без да го съзнават. Тази наука доказва, че всичко може да бъде исторически обект, ако се проследи назад във времето, че ако се подходи с необходимата строгост и методичност, могат да бъдат използвани най-различни научни инструменти, че не е без значение дали се проучва дълъг или кратък период от миналото. Днес хронологията отново се появява на сцената. Нещата си идват на мястото, времето преоткрива своите отправни точки. Каквито и да са местните боричкания и междуличностните търкания, днес можем да оценим по достойнство приноса на науки и методи, назовани в зависимост от изследователите статистика, картография, антропология, структурен подход, социология и др. Днес историкът е в позиция, при която може да си позволи лукса да не отказва нито обект, нито средство за изучаване, при условие че работи с необходимата добросъвестност. Отговорите на поставените въпроси, стига, разбира се, да са поставени както трябва, не зависят непременно от текстовете. Те често зависят от тълкуването им. Стойността на даден пример се колебае обикновено между две крайности: единствен ли е той? Или и другаде се наблюдава същият феномен, подобен процес, ситуация, която би помогнала да го разберем? Това колебание е било винаги в центъра на вниманието ми, понеже съм виждал в него дълбокия смисъл на историята. И наистина в историята случайността почти отсъства. Стига да потърсиш, със сигурност ще намериш логическа връзка между привидно случайни или необясними събития. Тази връзка не винаги е очевидна. Тя може да е прикрита. Тя често трябва да се търси в културната, психическата, социалната, икономическата среда. Структурите, които години наред са заемали предната част на интелектуалната сцена, днес са приети от повечето научни изследователи, макар и под други имена, различни от онези, които някога са им дали техните откриватели.

Други двама мъже заемат високо място в моя личен пантеон. Странното е, че първият не е историк. Той е митолог, компаративист, специализирал се в индоевропейските вярвания. С огромното си творчество, само част от което започва да бъде признавано от историците, Жорж Дюмезил направи значителен принос в историята, като издигна съпоставителния метод на безпрецедентно ниво на ефикасност и доказа, че при изучаването на структурите синхроничният подход към дадена ситуация може без никакво затруднение да бъде съчетан с диахроничен, тоест исторически поглед върху дадено събитие, даден факт или поредица от факти. Жорж Дюмезил заслужава да бъде цитиран в методологическите текстове. От огромното му и нерядко труднодостъпно творчество най-историческите му произведения са според мен неговата книга „Архаичната римска религия“, както и многобройните му приноси към историята на Рим. В продължение на години той бе нападан, хулен, обругаван. Днес обаче неговите плодотворни внушения присъстват в работите на голяма част от историците, изучаващи древния Рим. Критикуват Дюмезил за това, че при всеки следващ труд подходът му се променя и мисълта му се колебае. Но всеки добронамерен читател, занимавал се някога с научна работа, знае през какви обрати, отклонения и съмнения трябва да се мине,

преди да се стигне до истината. Жорж Дюмезил е прекрасен пример за жива, подвижна мисъл, вечно недоволна от постигнатото, отворена за критика и загрижена да намери отговор, който да укрепи сградата, а не да я разклати. Рим не се е създал за един ден. Историята също. Защо тогава размисълът и изследователската работа на историка да не са подвластни на тази сентенция?

Вторият е историк от същото време, който се е движил по успоредни пътища. Книгата на Марк Блок „Кралете магьосници“, излязла в Страсбург през 1924 г. (и преиздадена в Париж през 1983 г.), е залегнала в основата на настъпилото дълбоко обновление във френската историческа панорама. На нея се дължи основаването на Училището за летописите и тя поставя началото на френската антропологична история. Много от идеите на Марк Блок се поставят днес под въпрос, но шейсет години след неговото подло убийство прокараните от него пътища са все още плодоносни. Той трябва да се препрочита, а честите му преиздавания показват, че богатството на идеите му съвсем не е изчерпано. Ето още един човек, който схващаше научната работа като търсене на истината и отричаше всякакъв догматизъм, всякаква идеология, всякакъв механистичен поглед към историята.

Колкото до мен, аз всеки ден осъзнавам своето невежество и разбирам колко ограничени са познанията ми. Но да се опитвам да „правя като тях“ ми се струва достатъчна мотивировка. И да си призная, твърде често се чувствам в известна степен ошетен от упорития отказ да се допусне каквото и да е сравнение с онова, което се е случило по същото време на други места, някъде далеч, но не и чак толкова далеч. Две неотдавна публикувани в Париж книги доказват това. Привлекателни заглавия, интересна водеща идея, но и двете предлагат твърде ограничен подход към иначе комплексни събития (Пол Гард, „Как да говорим за Балканите“, Париж, 2004; Тиери Мюдри, „Една религиозна война на Балканите“, Париж, 2005). Тези две книги притежават една и съща особеност, която прилича на симптом, а именно, че за България в тях почти не се говори. Като че ли въпросът за създаването на екзархията не е бил форма на религиозна война. Като че ли насилственото християнизирание на мюсюлманските имена в края на осемдесетте години не е носило националрелигиозно съдържание, вярно, от друга епоха, но не по-малко реално. На това събитие са посветени само няколко от неколкостотин страници. Обратното също го има, под формата на рядко достиган обем в тази област – става дума за Ернест Вайбел и неговата „История и геополитика на Балканите от 1800 г. до наши дни“ (Париж, 2000) Тук се сблъскваме с твърде много информация. Завладян от своя сюжет, авторът се затруднява да подходи към него диахронично и динамично. Но поне България заема мястото, което ѝ се полага. Извън България първият значителен напредък бе осъществен в Турция с идеята, лансирана от Халил Иналджък, а именно, че приемствеността сред българското население може да се е осъществявала и в рамките на някои семейства („Tanzimat ve Bulgar meselesi“, Ankara, 1944), идея, подета по-късно в доклада, представен от автора през 1966 г. на проведения в София Първи конгрес на учените, изследващи Балканите и Югоизточна Европа. Понастоящем най-задълбочените, макар и ограничени проучвания, свързани с българската история, се извършват в англосаксонските страни. Заслужава да се отбележи цялостното творчество на Ричард Крамптън, както и неговата А „Concise history of Bulgaria“ (1997). Не са лишени от интерес и трудовете, макар и по-неравностойни, на Райна Гаврилова, „Bulgarian urban culture in the eighteenth and nineteenth centuries“ (1999), и на Д. Хупчик, „The Bulgarians in the XVIIth century. Slavic orthodox society and culture under the ottoman rule“ (1993). Проучванията се отнасят до ролята и централното място, което са заемали християните в османското държавно устройство (R. Clogg. Ed. „Balkan societies in the age of greek independence“ (1981); B. Braude, B. Lewis, „Christians and Jews in the ottoman Empire“, Tome I. „The central lands“

(1982). Множат се изследванията, посветени на някои части от османските елити (М. Анастасиаду Дюмон, „Османски лекари и инженери по времето на националистическите движения“, и по-специално статията на С. Кендерова „Да изградим здрава и силна нация. Българските лекари през XIX век“ (2004). Вж. също О. Буке, „Да си княз на Самос. Желание за мисия, династическо въображаемо и кариера на Стефан Константин Музурус“. В „Енсюларите отоман“, Ж. Венстен, Н. Ватен изд., Париж, 2004). Анализът на фанариотското общество акцентира повече върху неговия парадоксален характер – то е авторитарно, но отворено (D. Gondikas, C. Issawi ed. „Ottoman Greeks in the age of nationalism“, 1999). Други теми са в процес на проучване, като например различните видове икономическа практика и поведение („Consumption studies and the history of the ottoman Empire (1550–1922). An introduction“, Donald Quataert ed. 2000). По причини, свързани със социологическите особености на изследователските среди и с организацията на темите на научната работа, проучванията, посветени на гърците, хронологически се нареждат на първо място. Странното обаче е, че когато ги четем, у нас се прокрадва усещането за нещо познато. То не е в методите и заключенията, които впрочем са с висока стойност, а в убеждението на авторите, че както преди два века, така и сега онова, което се отнася за гръцкото население, е приложимо и за останалите православни в империята, от което следва, че не съществува спешна нужда те също да бъдат проучвани. Случаят, разбира се, не е такъв и българите са отличен пример за това, че си струва да се хвърли поглед и върху останалите християни, които е трябвало не само да си извоюват място под слънцето сред самата християнска общност, но и да преизградят своята застрашена от бавен разпад идентичност. В рамките на именно този обществен модел, който е благоприятствал тяхното дискретно изчезване, българите ще открият средствата за своето оцеляване и някои от пътищата, които ще им позволят да си изградят нова идентичност.

Във Франция славистиката от твърде отдавна заема господстващо положение, за да може българистиката да се открие на нейния фон. Това обстоятелство е оказало силно влияние върху изследователската работа. И наистина християнските общности в Османската империя са били смятани преди всичко за славянски, когато не са били гръцки. В резултат на това изследователската работа е подценявала и османския, и гръцкия принос, доколкото, разбира се, не им е приписвала всичките нещастия. Когато изследователската работа се разпростира върху цяла Югоизточна Европа, тя е принудена да понася диктата на Асоциацията, установила се в Букурещ, която не блести с особена широта на ума. Парадоксално е, че именно чрез събитията на Балканите – географско понятие, за което се твърдеше, че е отживяло времето си, и именно по националния въпрос – историческо понятие, което се смяташе за остаряло, регионът отново заема централно място в тревогите на Франция. Няколко войни, стотици хиляди жертви, масови убийства и огромен страх от всеобща дестабилизация бяха необходими, та този въпрос да излезе отново на преден план. Оттогава той неизменно стои на дневен ред, което позволява да се провеждат истински новаторски проучвания. Едно ново поколение от изследователи, особено чувствителни към османските реалности и свързани с Националния център за научни изследвания и Висшия институт за социални науки, допринася за обновлението на френската школа по балканистика и за по-безпристрастен подход към тази тема.

В България животът е все още силно белязан от едно минало, в което историкът повече от всеки друг е бил натоварен със задачата да легитимира управляващите на деня, както и да обслужва националните тежнения. Въпреки че от 1878 г. насам страната е преминала през две радикални идеологически промени, националистическата приемственост си остава много силна. За първия период, който започва с

независимостта, е характерно изграждането на държавата нация. Този период отприщва огромна дейтелност, чиято цел е да се утвърдят изконните права на държавата, представляваща единния и неизменен народ върху територията, която се смята за нейна и само нейна. Всички страни са минали през тази фаза, характерна за XIX век и първата половина на XX век. Достатъчно е да си спомним за Франция и Германия, за да се убедим в универсалността на това явление, което намира най-ярък политически израз в прочутите 14 точки на Томас Уилсън от 1918 г. Според новия господар на света решението е в пълното съвпадение между Държава и Нация. Само че държавата може да променя формата и амбициите си, нацията е твърде разтегливо понятие, за да може да остане неизменно, и пълното съвпадение между двете не бе постигнато почти никъде. Знаем това схващане в какви задънени улици и към какви бедствия тласна Европа. През втория период комунистическите режими подхванаха с още по-голяма сила националистическата битка, понеже знаеха, че това е единственият източник на законност, който техните народи можеха да приемат – толкова жив източник, че онова, което бе само спомагателен инструмент в услуга на диктатури, претендиращи за интернационализъм, се превръщаше понякога в същински национални и регионални движения. Такъв бе нееднократно случаят с България, с Димитров и неговата балканска федерация, с опита за военен държавен преврат през 1965 г., с двусмисленото господство на Людмила Живкова над българската култура. Никой от тези експерименти не завърши с успех, с изключение може би на последният – той позволи появата на личности, които в известна степен се открояваха на фона на заобикалящата ги сивота.